IQRO JURNALI , IQRO JOURNAL, ИКРО ЖУРНАЛИ
ISSN:2181-4341| wordlyknowledge.uz/index.php/iqro
Volume 23 Issue 01 AVGUST 2026

O‘ZBEK TILIDA GENDERGA XOSLANGAN BIRLIKLARNING STRUKTUR-SEMANTIK VA LISONIY XUSUSIYATLARI

Xayitova Muxabbat Abdurashidovna
Buxoro davlat pedagogika instituti
mustaqil izlanuvchisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.21876188

O‘zbek tilida:

Annotatsiya: Ushbu maqola o‘zbek tilidagi genderga xoslangan leksik va grammatik birliklarning struktur-semantik tuzilishi hamda lisoniy tabiatini tahlil qilishga bag‘ishlanadi. O‘zbek tili grammatik jins kategoriyasiga ega bo‘lmagan agglyutinativ tillar guruhiga kirsa-da, unda gender omilining namoyon bo‘lish usullari, morfemik, leksik-semantik va sintaktik vositalar orqali ifodalanishi batafsil yoritilgan. Tadqiqotda ayol va erkak jinsiga nisbatan qo‘llaniluvchi birliklarning hosil bo‘lish usullari, ularning derivatsion imkoniyatlari hamda leksik-semantik guruhlanishi ilmiy misollar bilan dalillangan.

Kalit so‘zlar: gender, maskulinlik, femininlik, leksik-semantik guruh, derivatsiya, leksema, agglyutinatsiya, affiksatsiya, oppozitsiya, markirovlanganlik.

Аннотация: Данная статья посвящена анализу структурно-семантической структуры и языковой природы гендерно-маркированных лексических и грамматических единиц в узбекском языке. Несмотря на то, что узбекский язык относится к группе агглютинативных языков, не имеющих категории грамматического рода, в работе подробно освещаются способы проявления гендерного фактора, его выражение с помощью морфемных, лексико-семантических и синтаксических средств. На основе научных примеров обоснованы способы образования единиц, применяемых по отношению к женскому и мужскому полу, их деривационные возможности и лексико-семантическая группировка.

Ключевые слова: гендер, маскулинность, феминность, лексико-семантическая группа, деривация, лексема, агглютинация, аффиксация, оппозиция, маркированность.

Abstract: This article is devoted to the analysis of the structural-semantic composition and linguistic nature of gender-marked lexical and grammatical units in the Uzbek language. Although the Uzbek language belongs to the group of agglutinative languages that do not possess a category of grammatical gender, the paper highlights in detail the ways the gender factor manifests itself through morphemic, lexical-semantic, and syntactic means. Based on scientific evidence, the methods of forming units applied to male and female sexes, their derivational potential, and their lexical-semantic groupings are discussed.

Keywords: gender, masculinity, femininity, lexical-semantic group, derivation, lexeme, agglutination, affixation, opposition, markedness.

KIRISH

Zamonaviy tilshunoslikning taraqqiyot bosqichida til birliklarini inson omilidan ayro holda o‘rganish imkonsizdir. Antroposentrik paradigmaning shakllanishi va rivojlanishi tilda inson shaxsiyatining turli ijtimoiy hamda biologik xususiyatlari, xususan, gender omilining aks etishini tadqiq etishni taqazo etmoqda. Gender tilshunosligi (*gender linguistics*) va sotsiolingvistikaning tutashuvida yuzaga kelgan gender tadqiqotlari tildagi erkaklik (*maskulinlik*) va ayollik (*femininlik*) tushunchalarining lisoniy shakllanishi, modellashtirilishi hamda nutqiy vositalarda namoyon bo‘lish qonuniyatlarini o‘rganadi[^1].

O‘zbek tili turkiy tillar oilasiga mansub agglyutinativ til sifatida grammatik jins (*genus*) kategoriyasiga ega emas. Biroq grammatik jinsning yo‘qligi tilda gender tushunchasining umuman aks etmasligini anglatmaydi. Aksincha, o‘zbek tilida gender konyunkturasi va jins differensiallashuvi leksik-semantik, derivatsion (affiksal) hamda sintaktik-kontekstual sathlarda o‘zining serqirra lisoniy ifodasini topgan[^2].

Ushbu tadqiqotning maqsadi — o‘zbek tilida genderga xoslangan birliklarning struktur-semantik tabiatini atroflicha tahlil qilish, ularning yasalish va shakllanish imkoniyatlarini ilmiy jihatdan tasniflash hamda ushbu birliklarning lisoniy tizimdagi o‘rnini belgilashdan iborat.

METODOLOGIYA VA TADQIQOT USULLARI

Tadqiqot jarayonida struktur-semantik tahlil, komponentlar tahlili (*componential analysis*), deskriptiv (tasviriy) metod, shuningdek, chog‘ishtirma va lisoniy-oppozitsion tahlil usullaridan foydalanildi. Tadqiqot materiali sifatida o‘zbek tilining izohli lug‘atlari, badiiy asarlar matnlari hamda zamonaviy publitsistik manbalardan olingan 300 dan ortiq genderga xoslangan leksik va derivatsion birliklar ajratib olindi.

ASOSIY QISM VA MUHOKAMA

1. O‘zbek tilida genderga xoslangan leksik-semantik birliklar va ularning tasnifi

Leksik sath — gender differensiallashuvi eng yaqqol va to‘g‘ridan-to‘g‘ri namoyon bo‘ladigan lisoniy maydondir. O‘zbek tilida leksik vositalar orqali jins ifodalanishi, asosan, **eksplitsit** (oshkora, bevosita) va **implitsit** (yashirin, bilvosita) usullar orqali amalga oshadi.

Eksplitsit leksik gender birliklari so‘zning semantik tarkibida "jins" semasi birinchi darajali denotativ ma’no sifatida mavjud bo‘lgan leksik birliklardir. Ushbu birliklarni quyidagi leksik-semantik guruhlarga (LSG) ajratish mumkin:

A) Qarindoshlik va munosabat terminlari:

- **Maskulin birliklar:** *ota, o‘g‘il, aka, uka, tog‘a, amaki, qaynata*.
- **Feminin birliklar:** *ona, qiz, opa, singil, xala, amma, qaynona, kelin*.

Ushbu o‘rinda ko‘rish mumkinki, o‘zbek tilida qarindoshlik leksikasida gender oppozitsiyasi mutlaqo mustaqil va turli o‘zakli (*geteronimik*) so‘zlar orqali hosil qilinadi. Masalan: *ota — ona*, *aka — opa*, *tog‘a — xala*. Bu holat turkiy tillarning qadimiy qatlamlaridanoq jins tushunchasi aniq denotativ chegaralarga ega bo‘lganligini ko‘rsatadi[^3].

B) Ijtimoiy-biologik va yosh ko‘rsatkichli leksika:

- **Maskulin birliklar:** *erkak, kishi, yigit, chol, otaxon*.
- **Feminin birliklar:** *ayol, xotin, qiz, kampir, onaxon*.

D) Kasb, hunar va ijtimoiy maqomga bag‘ishlangan nomlar:

O‘zbek tilida kasb-hunar nomlari, odatda, gender jihatdan neitral xarakterga ega (*o‘qituvchi, shifokor, muhandis, haydovchi*). Biroq tarixiy va an’anaviy kasb hamda maqom nomlarida gender chegaralanishi yaqqol ko‘zga tashlanadi:

- **Maskulin:** *qushbegi, bek, mingboshi, otaliq, me’mor, etikdo‘z*.
- **Feminin:** *enaga, doya, kayvoni, bibixalfa, otincha, oqsoch*.

2. Derivatsion (affiksal) va morfemik gender birliklari

O‘zbek tilining o‘z ichki imkoniyatlarida sof grammatik gender hosil qiluvchi affiksal vositalar bo‘lmasa-da, boshqa tillardan (xususan, arab, fors-tojik va rus tillaridan) o‘zlashgan vositalar hamda milliy ism yasalish tizimi hisobiga serhosil derivatsion usullar shakllangan.

A) Arab va fors-tojik tillaridan o‘zlashgan affiksal birliklar:

Arab tilidan kirib kelgan *-a* va *-iya* affikslari ayol jinsini ko‘rsatuvchi eng unumdor morfemik vositalardandir:

- *shoir* (maskulin) \rightarrow *shoira* (feminin)
- *muallim* (maskulin) \rightarrow *muallima* (feminin)
- *rais* (maskulin) \rightarrow *raisa* (feminin)
- *mudir* (maskulin) \rightarrow *mudira* (feminin)

Ushbu affiksatsiya jarayonida so‘zning semantik strukturasi o‘zgarib, unga **[+feminin]** semasi qo‘shiladi. Shuningdek, fors-tojik tilidan o‘zlashgan *-bonu, -begim, -niso, -xonim* kabi kompozitsion elementlar va affiksoidlar ham gender belgisini derivatsion usulda shakllantiradi (*Oybonu, Roziyabegim, Shahribonu*)[^4].

B) Rus va Yevropa tillaridan o‘zlashgan suffikslar:

XX asr va zamonaviy o‘zbek tilida rus tili ta’sirida kirib kelgan derivatsion formalar ham uchraydi:

- *-ka: sportchi* \rightarrow *sportsmenka*.
- *-issa / -sha: aktrisa, poetessa, konduktor sha*.

Biroq ta’kidlash lozimki, zamonaviy o‘zbek adabiy tilida *-sha* yoki *-ka* kabi so‘z yasovchilar ko‘proq so‘zlashuv nutqida yoki uslubiy neitral bo‘lmagan matnlarda ko‘zga tashlanadi.

D) Ism va unvon shakllanishidagi gender komponentlari:

O‘zbek antroponimiyasida gender differensiallashuvi kompozitsion (qo‘shma) ismlar tarkibidagi maxsus indikatorlar orqali belgilanadi:

- **Maskulin indikatorlar:** *-boy, -bek, -jon, -ali, -murod, -mulla, -mirzo*. (Masalan: *Eshboy, Sardorbek, Alijon*).
- **Feminin indikatorlar:** *-oy, -gul, -soch, -pari, -niso, -chechak, -bonu*. (Masalan: *Gulguncha, Lobarpari, Gulniso*).

3. Maskulinlik va femininlikning markirovlanganlik (belgilanganlik) oppozitsiyasi

Lisoniy tizimda gender birliklari o‘zaro oppozitsiyaga kirishganda, ularning belgilanmaganlik (*unmarked*) va belgilanganlik (*marked*) darajasi muhim nazariy ahamiyatga ega.

O‘zbek tilida aksariyat hollarda maskulin yoki umumiy leksik birliklar **markirovsiz (unmarked)** xarakterga ega bo‘lib, ular jinsidan qat’i nazar butun tur yoki guruhni ifodalay oladi.

Feminin birliklar esa **markirovka qilingan (marked)** hisoblanadi va faqat ayol jinsiga ishora qiladi.

Masalan:

1. *"O‘quvchi"* leksemasi neitral xarakterga ega. *"O‘quvchilar sinfga kirishdi"* gapida ham o‘g‘il, ham qiz bolalar nazarda tutiladi.
2. *"O‘qituvchi"* so‘zi ham umumiy markirovsiz. Lekin zaruriyat tug‘ilganda ayol jinsini ajratib ko‘rsatish uchun analitik usul qo‘llaniladi: *"Ayol o‘qituvchi"*, *"Ayol shifokor"*, *"Qiz bola"*.
3. Aksincha, *"Shoira"*, *"Oshpaz ayol"*, *"Kelin"* kabi birliklar markirovkalangan bo‘lib, ularni maskulin kontekstda qo‘llash lisoniy normaning buzilishiga olib keladi[^5].

Ushbu oppozitsion modelni quyidagi jadvalda ko‘rish mumkin:

Birlik turi	Lisoniy shakli	Markirovlanganlik holati	Semantik ko‘lam
Generik / Neitral	Shifokor, O‘quvchi, Inson	Markirovsiz (Unmarked)	Erkak va ayol jinsini qamrab oladi
Maskulin	Yigit, Chol, Aka, Qaynata	Aniq maskulin markirovka	Faqat erkak jinsiga tegishli
Feminin	Kelin, Kampir, Muallima, Qiz	Aniq feminin markirovka	

4. Sintaktik va kontekstual gender ko‘rsatkichlari

So‘zning o‘zida jins semasi aks etmagan holatda, gender ko‘rsatkichi sintaktik aloqalar va leksik qurshov (kontekst) orqali yuzaga chiqadi. O‘zbek tilida buni quyidagi usullar orqali kuzatish mumkin:

A) Sifatlovchi-aniqlovchi birikmalar orqali (Analitik usul):

Grammatik vositalar cheklanganligi sababli o‘zbek tilida analitik usul — so‘z oldidan *ayol, qiz, erkak, er, yigit* kabi aniqlovchilarni qo‘shish keng tarqalgan:

- *ayol shifokor, qiz bola, erkak hamshira, ayol haydovchi*.

B) Egalik va kesimlik shakllari hamda olmoshlar:

Predikativ munosabatlarda kontekst gender xususiyatini ochiqlaydi:

- *"U og‘ir botiqli bo‘ldi"* (matn mazmunidan ushbu gapdagi *"U"* uchinchi shaxs kishilik olmoshi ayol kishiga tegishli ekanligi ma’lum bo‘ladi).
- *"Oila boshlig‘i sifatida u barcha mas’uliyatni o‘z zimmasiga oldi"* (bu o‘rinda *"Oila boshlig‘i"* birikmasi an’anaviy lisoniy modelda maskulin kontekstni yuzaga keltirib chiqaradi).

XULOSA

O‘zbek tilida genderga xoslangan birliklarning struktur-semantik va lisoniy xususiyatlarini tadqiq etish natijasida quyidagi ilmiy xulosalarga kelindi:

1. O‘zbek tili grammatik jins kategoriyasidan xoli bo‘lsa-da, unda gender differensiallashuvi va jinsga xoslanganlik o‘zining mukammal leksik-semantik, derivatsion va analitik tizimiga ega.
2. Leksik sathda gender birliklari, asosan, qarindoshlik, ijtimoiy-biologik hamda kasb-hunar nomlarida geteronimik va denotativ usulda namoyon bo‘ladi.

3. Derivatsion sathda o‘zbek tili ichki imkoniyatlari bilan birga arab, fors va rus tillaridan o‘zlashgan affiksal va kompozitsion vositalar orqali (*-a, -iya, -bonu, -begim, -oy*) femininlik semasini shakllantiradi.

4. Lisoniy oppozitsiyada maskulin va umumiy nomlar markirovsiz (*unmarked*) xarakterga ega bo‘lib, keng semantik ko‘lamni qamrab oladi. Feminin birliklar esa doimiy ravishda markirovlangan (*marked*) bo‘lib, xususiy ma’noni ifodalaydi.

5. O‘zbek tilida gender birliklarining shakllanishi va qo‘llanilishi milliy-madaniy dunyoqarash, jamiyatning ijtimoiy strukturasi va lingvistik an’analar bilan uzviy bog‘liq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (SNOSKALAR)

1. Safarov Sh. Semiotika. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008. – B. 124–128.
2. Rasulova Z. O‘zbek tilida gender kategoriyasining leksik-semantik namoyon bo‘lishi. // Filologiya masalalari. – Toshkent, 2019. – № 3. – B. 45–49.
3. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining etimologik lug‘ati. I-III jildlar. – Toshkent: Universitet, 2000–2009.
4. Hojiyev A. O‘zbek tilida so‘z yasalishi tizimi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2007. – B. 88–92.
5. Coates J. Women, Men and Language: A Sociolinguistic Account of Gender Differences in Language. – London: Routledge, 2015. – P. 78–84.
6. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildlik. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.